

Alleen de zin heeft zin: ‘Satz’, ‘Sinn’, en ‘Bedeutung’ in de nieuwe vertalingen van Wittgensteins *Tractatus*

Wim Vanrie

1. INLEIDING

De *Tractatus Logico-Philosophicus*¹ van Ludwig Wittgenstein blies recent 100 kaarsjes uit, en kreeg voor de gelegenheid niet één, maar twee nieuwe Nederlandstalige vertalingen. De ene is van de hand van Victor Gijsbers, en uitgegeven bij Boom.² De andere is van de hand van Peter Huijzer en Jan Sietsma, en uitgegeven bij Octavo.³ Zij vervoegen de in 1975 bij Athenaeum—Polak & Van Gennep uitgegeven vertaling van Willem Frederik Hermans.⁴

In dit artikel wil ik drie aspecten van de nieuwe vertalingen ter discussie stellen.⁵ Deze zijn, in de volgorde waarin ik ze zal bespreken:

De vertaling van ‘Satz der Logik’ als ‘stelling van de logica’ bij Huijzer en Sietsma.

De vertaling van ‘Sinn’ als ‘betekenis’ bij zowel Gijsbers als Huijzer en Sietsma.

De vertaling, in een groot aantal gevallen, van ‘Bedeutung’ als ‘betekenis’ bij Gijsbers.

De termen ‘Satz’, ‘Sinn’, en ‘Bedeutung’ spelen een centrale rol in de *Tractatus*. Zonder een goed begrip van Wittgensteins filosofische gebruik van deze termen, is een goed begrip van de *Tractatus* onmogelijk. Ik zal voor elk van de bovenstaande keuzen van de vertalers betogen dat deze moeilijkheden introduceren in de Nederlandse tekst die met een andere vertaling vermeden kunnen worden.

Ik lever een filosofische bespreking van de vertalingen, en dit enkel wat de drie bovenstaande punten betreft. Deze vormen een goede aanleiding vormen om een aantal kernaspecten van de filosofie van de *Tractatus* te verkennen. De teneur van mijn betoog zal kritisch zijn, omdat ik geloof dat de vertalers een aantal ongelukkige keuzen hebben gemaakt, die een goed begrip van de *Tractatus* bemoeilijken. Daarom wil ik hier alvast duidelijk aanstippen dat niets van wat ik zeg de bedoeling heeft om de vertalingen — die vele verdiensten hebben en zonder meer degelijk zijn — als dusdanig in diskrediet te brengen. Er is op allerlei punten vooruitgang geboekt ten aanzien van Hermans,⁶ en er zijn allerlei interessante verschillen tussen de nieuwe vertalingen die een vruchtbare basis bieden voor filosofische discussie over de *Tractatus*.⁷

Wim Vanrie is FWO Junior Postdoc in de Wijsbegeerte aan de Universiteit Gent. Twee van zijn recente publicaties zijn: “What We All Know: Community in Moore’s ‘A Defence of Common Sense’”, *Journal of the History of Philosophy* 59 (2021): 629-651; “Why Did Frege Reject the Theory of Types?”, *British Journal for the History of Philosophy* 29 (2021): 517-536.

¹ Ludwig Wittgenstein, *Werkausgabe Vol. 1* (Berlijn: Suhrkamp, 2006), in het vervolg aangeduid als TLP.

² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, vert. Victor Gijsbers (Amsterdam: Boom, 2022), in het vervolg aangeduid als TLP-G.

³ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, vert. Peter Huijzer en Jan Sietsma (Amsterdam: Octavo, 2022), in het vervolg aangeduid als TLP-HS.

⁴ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, vert. W.F. Hermans (Amsterdam: Athenaeum—Polak & Van Gennep, 1976), in het vervolg aangeduid als TLP-H.

⁵ Elke vertaling komt met een inleiding. Gijsbers heeft deze zelf geschreven, bij de vertaling van Huijzer en Sietsma werd deze verzorgd door Martin Stokhof. In dit artikel wil ik focussen op de vertalingen zelf. Ik laat het aan de lezer over om de inleidingen te evalueren in het licht van mijn kritieken.

⁶ Het volstaat om de nieuwe vertalingen naast de kritieken W. de Ruiter en W. Stange, “Hermans zijn eigen Wittgenstein”, *De Revisor* 3 (1976): 64-70; F.A. Muller, “Doctor eenoog en de taalheks”, *Hollands Maandblad* (1999): 614-625 op de vertaling van Hermans te leggen, om een initieel overzicht te krijgen.

⁷ Ik geef twee voorbeelden. Ten eerste de verschillende vertalingen van de algemene zinsvorm “Es verhält sich so und so” (TLP, 4.5): ‘Het zit zo en zo’ bij Gijsbers en ‘Het verhoudt zich zo en zo’ bij Huijzer en Sietsma. Ten tweede: de keuze van Huijzer en Sietsma om het bepaald lidwoord in het Duits vaak door het onbepaald lidwoord in het Nederlands te vertalen. Bijvoorbeeld: “Een gedachte is een betekenisvolle zin” (TLP-HS, 4) in plaats van “De gedachte is de betekenisvolle zin” (TLP-G, 4) bij Gijsbers.

Ik ben verheugd dat er twee nieuwe vertalingen van de *Tractatus* verschenen zijn. Niet alleen vergroot dit de beschikbaarheid van de *Tractatus* in het Nederlandse taalgebied, het helpt ook om de *Tractatus* terug onder de aandacht te brengen.⁸ Met deze tekst hoop ik een filosofisch debat over de nieuwe vertalingen te openen, en meteen ook een illustratie te bieden van de manier waarop zij een vruchtbare stimulans kunnen zijn om dieper te graven in de filosofie van de *Tractatus*.

2. DE ZINNEN VAN DE LOGICA ZIJN TAUTOLOGIEËN

In 1974 schrijft Hermans aan zijn vriend Rob Delvigne:

De vertaling van de *Tractatus*, die ik in klad klaar heb, is op zichzelf niet zo moeilijk, wel het commentaar erop en de verantwoording van de gekozen vertalingen. Zo kan ‘Satz’ vertaald worden als propositie, zin, volzin, uitspraak, oordeel, stelling enz. Ik voel me wel verplicht toe te lichten waarom ik de ene of andere vertaling kies en dat raakt in vele gevallen ook de Wittgensteininterpretatie op zichzelf.⁹

Hermans’ voorbeeld is goed gekozen: de term ‘Satz’ is van centraal belang voor de *Tractatus*, en de vertaling ervan lijkt telkens weer moeilijkheden op te leveren. Wittgenstein gebruikt het woord ‘Satz’ doorheen de *Tractatus* op manieren die soms technisch lijken, soms alledaags, en met betrekking tot een resem aan verschillende onderwerpen. Een paar voorbeelden: hij spreekt van ‘Sätze der Logik’ (TLP, 6.1), van het ‘klarwerden von Sätze’ als het resultaat van filosofische activiteit (TLP, 4.112), zegt dat de taal ‘die Gesamtheit der Sätze’ is (TLP, 4.001), bestempelt de ‘Sätze der Mathematik’ als ‘Scheinsätze’ (TLP, 6.2), en eindigt het boek met de mededeling dat wie hem begrijpt, uiteindelijk inziet dat zijn eigen ‘Sätze’ onzinnig zijn (TLP, 6.54).

Huijzer en Sietsma schrijven hierover het volgende:

Dit begrip [Satz] bezit een waaier aan betekenissen, die bij lange na niet gedekt worden door het Nederlandse woord ‘zin’. Aangezien ook de andere kandidaten — ‘stelling’, ‘bewering’, ‘propositie’, ‘uitspraak’ — niet al deze betekenissen in zich dragen, hebben we verschillende woorden gebruikt. In de meeste gevallen was dat simpelweg ‘zin’, omdat dat de meest algemene betekenis van *Satz* is en omdat Wittgenstein daaronder ook expliciet zinnen verstaat zoals die in de natuurlijke taal voorkomen. Waar ‘zin’ duidelijk niet op zijn plek was, hebben we voor een specifiekere betekenis van *Satz* gekozen. (TLP-HS, 211).

Huijzer en Sietsma volgen zo Hermans, die ook verschillende vertalingen gebruikte voor ‘Satz’.¹⁰

Het cliché luidt dat vertalen altijd interpreteren is. Hier zien we een mooi voorbeeld daarvan: Huijzer en Sietsma spreken over plaatsen waar ‘zin’ duidelijk niet op zijn plek is als vertaling van ‘Satz’. Maar het is nog de vraag of dat wel zo duidelijk is als zij beweren. Om te weten waar ‘zin’ al dan niet op zijn plek is, moeten we inzicht hebben in Wittgensteins filosofische gebruik van de term ‘Satz’, en dat is een kwestie van interpretatie. Ik zal beargumenteren dat de keuze van Huijzer en Sietsma om ‘Satz der Logik’ als ‘stelling van de logica’ te vertalen — en niet als ‘zin van de logica’, zoals bij Gijsbers — berust op een foute interpretatie.

Laat ons eerst kort kijken naar het meest voorkomende gebruik van ‘Satz’, dat mooi wordt samengebond in 4.001: “Die Gesamtheit der Sätze ist die Sprache” (TLP, 4.001). De ‘Satz’ als datgene waaruit de taal bestaat, dit is de meest fundamentele notie van ‘Satz’ in de *Tractatus*. Het is

⁸ Exact het tegenovergestelde sentiment treffen we aan in een eigenaardige commentaar op de vertaling van Hermans van Paul van ’t Veer: “Een halve eeuw na de verschijning een ‘bespreking’ te wijden aan de *Tractatus logico-philosophicus* van Wittgenstein, is even belachelijk als pretentius. Het is al pretentius de vertaling door Willem Frederik Hermans te willen bespreken; ja, de blote aankondiging van dit boek in een dagblad, levert al een pretentie op”, geciteerd in W.F. Hermans, *Volledige Werken Vol. 19* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2019), 1072.

⁹ W.F. Hermans, *Volledige Werken Vol. 19*, 1063.

¹⁰ Ze zijn hierin evenwel een stuk consequenter dan Hermans. Mijn bedenkingen bij de vertaling van Huijzer en Sietsma gelden *a fortiori* voor Hermans. Voor een korte kritiek op Hermans’ vertaling van ‘Satz’ die de mijne deels anticipeert, zie de Ruiters en Stange, “Hermans zijn eigen Wittgenstein”, 66.

ook dit gebruik van ‘Satz’ dat door zowel Gijsbers als Huijzer en Sietsma met ‘zin’ wordt vertaald.¹¹ Het merendeel van wat Wittgenstein ons vertelt over ‘Sätze’, heeft betrekking op de zinnen die samen de taal vormen. Het is in deze zinnen dat een gedachte zich zintuigelijk waarneembaar uitdrukt in een zinsteken (TLP, 3.1-3.12). Het zijn deze zinnen die slechts iets uitdrukken in zoverre het beelden zijn (TLP, 4.03), en waarop dus Wittgensteins fameuze beeldtheorie (*picture theory*) van de zin van toepassing is. Het zijn deze zinnen die de algemene vorm van de zin hebben (TLP, 4.5), die één en slechts één volledige analyse hebben (TLP, 3.25), waarin zich de logische vorm weerspiegelt (TLP, 4.121), enzovoort, enzovoort.

Wanneer Wittgensteins het heeft over de zinnen van de taal à la 4.001, zal ik spreken van het *primaire gebruik* van ‘Satz’. Wittgenstein gebruikt het woord ‘Satz’ echter ook in contexten waarvan het niet meteen duidelijk is hoe deze zich verhouden tot dit primaire gebruik ‘Satz’. Ik beperk mij hier tot één voorbeeld: de logica.¹² Eerst hebben we wat achtergrond nodig over de *Tractatus*. Wittgenstein karakteriseert de logica aan de hand van zijn noties van tautologie en contradictie. De zinnen van de taal — hier hebben we opnieuw het primaire gebruik van ‘Satz’ — zijn volgens de *Tractatus* waarheidsfuncties van elementaire zinnen (TLP, 6). Elementaire zinnen bestaan uit namen in een onmiddellijke verbinding (TLP, 4.221) en houden het bestaan van een stand van zaken staande (4.221). Zij zijn bovendien logisch onafhankelijk van elkaar (TLP, 4.211). Nemen we een aantal elementaire zinnen, dan kan elk van hen ofwel waar, ofwel vals zijn. Elke mogelijke combinatie van waar/vals vormt een *waarheidsmogelijkheid* van deze elementaire zinnen. Een zin in het algemeen geeft een aantal waarheidsmogelijkheden van elementaire zinnen weer: deze waarvoor de zin waar is. Dit is wat Wittgensteins verduidelijkt met zijn waarheidstabellen (TLP, 4.31). Bijvoorbeeld: zijn p , q , en r elementaire zinnen, dan zijn er 8 waarheidsmogelijkheden voor deze elementaire zinnen, die we als volgt kunnen noteren: WWW, WWO, WOW, WOO, OWW, OWO, OOW, OOO. De zin ‘ $(p \vee q) \supset r$ ’, bijvoorbeeld, is waar voor de volgende waarheidsmogelijkheden: WWW, WOW, OWW, OOW, OOO. Deze zin — een waarheidsfunctie van p , q , en r — drukt uit dat aan één van deze waarheidsmogelijkheden voldaan is. Is dat effectief het geval, dan is de zin waar; is aan één van de drie overige waarheidsmogelijkheden voldaan, dan is ze vals.

Gegeven deze visie op de zin, presenteren zich twee bijzondere mogelijkheden. Een waarheidsfunctie kan zodanig zijn dat ze waar is voor *elke* waarheidsmogelijkheid van een collectie elementaire zinnen, of zodanig dat ze waar is voor *geen enkele* van deze waarheidsmogelijkheden. De eerste soort zinnen noemt Wittgenstein *tautologieën*, de tweede soort *contradicties* (TLP, 4.46). Een voorbeeld van een tautologie is ‘ $(p \wedge q \wedge r) \supset (p \vee r)$ ’, een voorbeeld van een contradictie is ‘ $(p \wedge q) \wedge (\neg q \wedge \neg r)$ ’.

We kunnen nu één van de centrale ideeën in de *Tractatus* formuleren, namelijk dat de logica uitsluitend uit dit soort tautologieën bestaat: “Die Sätze der Logik sind Tautologien” (TLP, 6.1).¹³ Huijzer en Sietsma vertalen dit als: “De stellingen van de logica zijn tautologieën” (TLP-HS, 6.1). We hebben hier dus een voorbeeld van een context waarin ‘zin’ volgens hen niet geschikt is als vertaling. Wanneer Wittgenstein het over ‘Sätze’ van de logica heeft, opteren Huijzer en Sietsma consequent voor ‘stelling’. Op deze manier wordt de logica in hun vertaling gepresenteerd als een domein van *stellingen*. Ik wil beargumenteren dat dit misleidend is, en berust op een foute interpretatie van Wittgensteins visie op de logica.

Wanneer Wittgenstein de notie van een tautologie introduceert, gebeurt dit niet in de context van een bespreking van ‘Sätze der Logik’, maar in de context van het primaire gebruik van ‘Satz’.

¹¹ Hermans kiest voor het stuggere ‘volzin’, omdat hij ‘zin’ wil bewaren voor ‘Sinn’. Later meer hierover.

¹² Twee andere voorbeelden zijn, ten eerste, de ‘Sätze der Philosophen’ die Wittgenstein als onzinnig bestempelt (TLP, 4.003). Gijsbers spreekt van ‘zinnen van filosofen’, bij Huijzer en Sietsma worden dit ‘beweringen van filosofen’. Ten tweede hebben we (TLP, 6.54) waar Wittgenstein het heeft over ‘mein Sätze’, die hij ook als onzinnig bestempelt. Gijsbers heeft ‘mijn zinnen’, terwijl Huijzer en Sietsma opteren voor ‘mijn stellingen’.

¹³ Of contradicties. Wittgenstein beperkt zich in zijn uiteenzetting tot tautologieën — en ik zal hem hierin volgen — maar stipt voor de duidelijkheid de inwisselbaarheid tussen beiden aan (TLP, 6.1202).

De tautologie wordt door Wittgenstein geïntroduceerd als een grensgeval van de zinnen van de taal.¹⁴ Daar hebben Huijzer en Sietsma het dan ook terecht over *zinnen* die tautologisch zijn, en niet over stellingen. Zo ontstaat een onverkleerde tweespalt tussen de ‘zinnen’ die Wittgenstein eerder tautologieën heeft genoemd, en de ‘stellingen’ die hij in 6.1 als tautologieën kenmerkt. De lezer ziet zich nu voor de opdracht gesteld om te achterhalen wat precies de verhouding is tussen beide, en dit zorgt op verschillende plaatsen voor moeilijkheden. Een goed voorbeeld is 6.126:

We kunnen berekenen of een zin [Satz] tot de logica behoort door de logische eigenschappen van het *symbool* te berekenen.

En dat is wat we doen als we een logische stelling [Satz der Logik] ‘bewijzen’. Want zonder ons om een betekenis en een verwijzing te bekommeren, vormen we een logische stelling [logischen Satz] enkel via *tekenregels* uit andere stellingen.

Het bewijs van logische stellingen [logischen Sätze] bestaat erin dat we ze uit andere logische stellingen [logischen Sätzen] laten ontstaan door de successieve toepassing van bepaalde operaties, die uit de eerste altijd weer tautologieën voortbrengen. (En uit een tautologie *volgen* inderdaad alleen maar tautologieën.)

Het is voor de logica uiteraard volstrekt niet wezenlijk om op deze manier te tonen dat haar stellingen [Sätze] tautologieën zijn. Alleen al omdat de stellingen [Sätze] waar het bewijs van uitgaat, zonder bewijs moeten tonen dat ze tautologieën zijn. (TLP-HS, 6.126).

Berekenen¹⁵ of een zin tot de logica behoort, kan alleen betekenen: berekenen of het een tautologie is. Aangezien tautologieën grensgevallen zijn van zinnen van de taal, is hier het primaire gebruik van ‘Satz’ aan de orde. Dat hebben Huijzer en Sietsma goed gezien: ze vertalen ‘Satz’ in de eerste regel als ‘zin’. Inderdaad zou het een vreemd idee zijn dat we van een *stelling* berekenen of ze tot de logica behoort. Maar dat maakt het des te verwarrender dat het daarna plots wel enkel over logische *stellingen* gaat. Wittgensteins bewering presenteert zich nu als volgt: het bewijzen van een logische stelling is niets anders dan het berekenen of een bepaalde zin een tautologie is. Het lijkt alsof we nu enerzijds een zin p hebben, en anderzijds de stelling *dat* p een tautologie is, waarbij het die laatste is die in de logica bewezen wordt. Maar dit is helemaal niet wat Wittgenstein op het oog heeft. Het cruciale punt is dat de logische ‘stelling’ die bewezen wordt en de ‘zin’ waarvan berekend wordt of het een tautologie is, *één en dezelfde* zijn. Een logische ‘stelling’ *is* een tautologische zin, en in het Duits is dat onmiddellijk duidelijk doordat Wittgenstein het in beide gevallen over een ‘Satz’ heeft. De vraag die de vertaling opdringt — wat is precies het verband tussen een ‘logische stelling’ enerzijds, en een ‘tautologische zin’ anderzijds — stelt zich in de Duitse tekst helemaal niet, en is dus volledig een artefact van de vertaling. Ook indien een aandachtige lezer tot de juiste conclusie komt dat een logische stelling niets anders is dan een tautologische zin — wat zeker kan, voor alle duidelijkheid — rechtvaardigt dit niet de extra moeilijkheid die door de vertaling geïntroduceerd wordt.

Een gelijkaardig probleem stelt zich in de vertaling van 6.121: “De stellingen van de logica [Sätze der Logik] demonstreren de logische eigenschappen van zinnen [Sätzen], doordat ze die tot nietszeggende zinnen [Sätzen] verbinden” (TLP-HS, 6.121). Opnieuw lijkt het alsof er een splitsing is tussen stellingen van de logica, enerzijds, en nietszeggende verbindingen van zinnen, anderzijds, zodat die laatste op de één of andere manier het *onderwerp* vormen van die eerste. Maar niets is minder waar: de ‘stellingen van de logica’ *zijn* nietszeggende verbindingen van zinnen. De manier waarop een logische ‘stelling’ de logische eigenschappen van zinnen ‘demonstreert’, is niet door

¹⁴ Dit statuut van tautologieën als grensgevallen is geen bijkomstigheid, maar wordt uitgebreid besproken in (TLP, 4.46ff.). Een volledige uiteenzetting van Wittgensteins conceptie van tautologieën valt buiten het bestek van dit artikel.

¹⁵ Een referent opperde dat ‘bepalen’ een geschiktere term is dan berekenen, omdat de activiteit van het opstellen van een waarheidstabel — of een andere methode om na te gaan of een propositie tautologisch is — enigszins afwijkt van wat gebruikelijk onder ‘berekenen’ wordt begrepen. Toch denk ik dat ‘berekenen’ hier gepast is. Een cruciaal deel van Wittgensteins punt is precies dat het bepalen of een zin tautologisch is, niet eender welk soort bepalen is, maar precies een bepalen dat kan plaatsvinden door het toepassen van loutere tekenregels, wat Wittgenstein karakteriseert als een soort berekening. Het is niet toevallig dat rond dit soort kwesties de technische term *berekenbaarheid* is ontstaan.

deze te beschrijven of te bewijzen, maar door aanschouwelijk weer te geven (TLP, 6.124). Het gaat hier om wat Wittgenstein een *trek* (Zug) noemt (TLP, 3.34, 4.1221).¹⁶ We kunnen niet *zeggen* dat een zin een tautologie is; dit is een trek van de tautologische zin die zich *toont* (TLP, 4.461).

Door ‘Satz der Logik’ als ‘stelling van de logica’ te vertalen, sluiten Huijzer en Sietsma zich aan bij de gebruikelijke associatie van logica met schematische uitdrukkingen als ‘ $p \supset (q \supset p)$ ’ of ‘ $\neg(p \vee q) \equiv \neg p \wedge \neg q$ ’. Dit zijn prototypische voorbeelden van wat doorgaans begrepen wordt onder ‘stellingen van de logica’.¹⁷ Maar laat het nu net één van Wittgensteins centrale punten zijn dat dit soort beeld van logica ons op een verkeerd spoor zet. Op verschillende plaatsen in de *Tractatus* verzet Wittgenstein zich tegen het idee — dat centraal stond bij zijn voorgangers Gottlob Frege en Bertrand Russell — dat de logica zich laat begrijpen in termen van een hiërarchie van ‘stellingen’ die uit elkaar bewezen worden, en waarvan er een aantal een fundamenteel (axiomatisch) statuut hebben. Bijvoorbeeld: “Alle Sätze der Logik sind gleichberechtigt, es gibt unter ihnen nicht wesentlich Grundgesetze und abgeleitete Sätze” (TLP, 6.127).¹⁸ Het typevoorbeeld van een ‘Satz der Logik’ in de *Tractatus* is niet een prototypische stelling zoals ‘ $\neg(p \vee q) \equiv \neg p \wedge \neg q$ ’, maar een doodeenvoudige tautologische zin zoals ‘het regent of het regent niet’ (TLP, 4.461). Wanneer Wittgenstein de notie van tautologie introduceert, zijn dit het soort zinnen waar hij allereerst aan denkt. Dezelfde soort waarheidsoperaties waarmee een zin als ‘als het regent, trek ik mijn jas aan’ gevormd wordt uit de zinnen ‘het regent’ en ‘ik trek mijn jas aan’, laten ook de vorming toe van tautologische zinnen als ‘het regent of het regent niet’. Zo toont zich een internaliteit tussen de zinnen van de taal en de zinnen van de logica die voor Wittgenstein essentieel is, en die hij tracht te conceptualiseren aan de hand van zijn notie van de tautologie als grensgeval van de zin.

De onooglijke tautologische zinnen die Wittgenstein centraal plaatst in zijn visie op de logica, zijn zinnen die Frege en Russell niet eens *als* ‘logisch’ geassocieerd zouden hebben, en waarvan niemand geneigd is om ze ‘logische stellingen’ te noemen. Wittgenstein wil af van de gebruikelijke associatie van logica met stellingen — die volgens hem niets meer is dan een filosofisch vooroordeel — en zodoende ons begrip van de logica transformeren. Dit betekent ook een transformatie van onze notie van een ‘logisch bewijs’, zoals bijvoorbeeld duidelijk wordt in deze passage: “Immer kann man die Logik so auffassen, dass jeder Satz sein eigener Beweis ist” (TLP, 6.1265). Dit soort deflationistische opmerking over logische bewijzen staat lijnrecht tegenover de visies van Frege en Russell, en is precies bedoeld om ons weg te leiden van de focus op het soort prototypische ‘stellingen’ en hun ‘bewijzen’ die bij hen centraal stonden.

Door ‘Satz der Logik’ als ‘stelling van de logica’ te vertalen, geven Huijzer en Sietsma precies die connotatie van het Duitse woord ‘Satz’ weer waar Wittgenstein eigenlijk vanaf wil. Volgens hen

¹⁶ Het is interessant dat Huijzer en Sietsma precies deze passages afwijkend vertalen. Zij vertalen ‘Zug’ niet als ‘trek’, maar als ‘aspect’, wat een probleem oplevert bij 4.112. Daar staat in het Duits: “Eine interne Eigenschaft einer Tatsache können wir auch einen Zug dieser Tatsache nennen. (In dem Sinn, in welchem wir etwa von Gesichtszügen sprechen.)” (TLP, 4.112). Hun vertaling luidt: “Een interne eigenschap van een feit kunnen we ook een aspect van dat feit noemen. (In de zin dat we bijvoorbeeld ook van persoonlijkheidsaspecten spreken.)” (TLP-HS, 4.112). Maar de analogie met *gelaatstreken* — zoals we die bij Hermans en Gijsbers wel terugvinden — is wel degelijk gepast: de logica toont zich *in* zinnen als ware het een gelaatstrekk van die zinnen. De notie van een persoonlijkheidsaspect introduceert een mediatie en verborgenheid — een persoonlijkheidsaspect toont zich niet op dezelfde manier als een gelaatstrekk — die hier niet op hun plaats zijn. Zie Jean-Philippe Narboux, “Showing, the Medium Voice, and the Unity of the *Tractatus*”, *Philosophical Topics* 42 (2014): 201-262 (p. 239-244) voor een pertinente bespreking van de notie van *Zug* in de *Tractatus*.

¹⁷ Ook, zo meen ik, de dag van vandaag. Uiteindelijk heb ik hiervoor enkel anekdotisch bewijsmateriaal: ik ken geen enkele cursus of inleiding tot de logica waarin men een doordeweekse zin zoals ‘het regent of het regent niet’ als prototype introduceert van wat geldt als een ‘logische stelling’. Mijn punt is niet dat de gangbare focus op schematische uitdrukkingen *op zich* verkeerd, onbegrijpelijk, of iets dergelijks is, maar wel dat Wittgenstein in de *Tractatus* meent dat dit ons op het verkeerde spoor zet in het doorgronden van de aard van de logica — zeker indien hieraan een axiomatische methode wordt gekoppeld, zoals Frege en Russell deden. Ik besef dat ik dit punt hier niet afdoende kan beargumenteren, en ik bedank een referent om mij attent te maken op de noodzaak om mijn punt te verduidelijken.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld ook (TLP, 5.43).

is het duidelijk dat een vertaling als ‘zin’ hier niet op haar plaats is, maar die vermeende duidelijkheid is een product van precies het soort standaardvisie op de logica als een domein van stellingen die we aantreffen bij Frege en Russell, maar die volgens Wittgenstein een goed begrip van de werkelijke aard van de logica alleen maar in de weg staat.

3. ZINNEN ZIJN ALS PIJLEN

Ik ga nu over naar mijn tweede casus: de vertaling van ‘Sinn’. Er is hier een duidelijke tweespalt tussen Hermans en de nieuwe vertalingen. Waar Hermans opteert voor ‘zin’, kiezen zowel Gijsbers als Huijzer en Sietsma voor ‘betekenis’. Ik zal betogen dat Hermans de juiste keuze heeft gemaakt: ‘zin’ is niet alleen de meest voor de hand liggende vertaling, het is ook de betere. Huijzer en Sietsma schrijven in hun verantwoording het volgende:

Het door Frege geïntroduceerde onderscheid tussen *Sinn* en *Bedeutung* hebben we consequent met respectievelijk ‘betekenis’ en ‘verwijzing’ vertaald, het begrippenpaar dat onder Nederlandse taalfilosofen gangbaar is. (TLP-HS, 211).

Ik wil niet ontkennen dat de aanwezigheid van deze conventie — die ondermeer teruggaat op de vertaling van Frege’s artikel *Über Sinn und Bedeutung* door Pierre Swiggers¹⁹ — een relevante factor kan zijn in het vertalen van de *Tractatus*. Maar de primaire vraag blijft: is ‘betekenis’ op zich een goede vertaling van ‘Sinn’ in de *Tractatus*? Ik denk van niet; volgens mij zijn er doorslaggevende redenen om ‘Sinn’ als ‘zin’ te vertalen. Dat daarmee afstand wordt genomen van een gangbaar begrippenpaar is misschien niet eens zo erg, want het is nog zeer de vraag in hoeverre de *Tractatus* zich aansluit bij de gangbare manieren om dit begrippenpaar in te vullen.

Men zou kunnen opperen dat het vertalen van ‘Sinn’ als ‘zin’ verwarrend is, indien ook ‘Satz’ als ‘zin’ vertaald wordt. Dat is vermoedelijk de reden dat Hermans ‘Satz’ als ‘volzin’ vertaalt. Op zich zie ik geen ernstige problemen met de vertaling van ‘Satz’ als ‘volzin’, maar anderzijds blijft het risico op verwarring tussen ‘Satz’ en ‘Sinn’ eerder beperkt. Indien de potentieel gevaarlijke punten duidelijk worden aangegeven, zal dit niet tot problemen leiden.²⁰ Ik zal in deze sectie dan ook ‘zin’ gebruiken als vertaling voor ‘Satz’ — in lijn met mijn conclusie uit de vorige sectie. Waar nodig, verduidelijk ik door de Duitse term tussen haakjes te plaatsen.

Ik geef twee argumenten voor mijn stelling dat ‘Sinn’ beter als ‘zin’ wordt vertaald. Het eerste draait rond de analogie die Wittgenstein maakt tussen zinnen en pijlen — een analogie die werkzaam is doorheen de *Tractatus*, en die enkel goed begrepen kan worden indien ‘Sinn’ als ‘zin’ wordt vertaald. Mijn tweede argument draait rond de eenheid van het drietal van termen ‘sinvol’, ‘sinloos’, en ‘unsinnig’, een eenheid die verloren gaat indien men ‘Sinn’ als ‘betekenis’ vertaalt.

Wittgenstein introduceert de analogie tussen zinnen en pijlen in 3.144:

Sachlagen kann man beschreiben, nicht *benennen*.
(Namen gleichen Punkten, Sätze Pfeilen, sie haben Sinn.) (TLP, 3.144)

Zinnen beschrijven situaties. Namen benoemen voorwerpen. Wittgenstein wil hier het verschil benadrukken tussen deze twee logische functies. Hij doet dit door namen te vergelijken met punten, en zinnen met pijlen. Zinnen, zo zegt Wittgenstein, hebben *zijn*, en dat maakt ze zoals pijlen. Er is iets aan de notie van de *zijn* (Sinn) van een zin (Satz), zo wil Wittgenstein duidelijk maken, dat verhelderd kan worden doorheen deze vergelijking met de *zijn* van een pijl. Hermans vertaalt de

¹⁹ Pierre Swiggers, *Frege’s ‘Over betekenis en verwijzing’: Inleiding, vertaling, en bibliografie* (Leuven: Acco).

²⁰ Een aantal voorbeelden van passages waar er risico is op verwarring zijn (TLP, 3.142, 3.32, 4.0641, 4.5). Gijsbers is dus iets te snel wanneer hij zegt dat er “vrijwel nooit” ruimte is voor verwarring. Zie Laura Molenaar, “Het vertalen van een onmogelijk boek roept filosofische vragen op”, *Trouw* (2022). Eigenaardig genoeg besluit hij daaruit niet dat ‘Sinn’ zonder zorgen als ‘zin’ vertaald kan worden, aangezien hij nog steeds ‘betekenis’ gebruikt. Net daardoor is er in zijn vertaling *wel* ruimte voor verwarring, zoals we zullen zien.

passage als volgt: “Namen lijken op punten, volzinnen op pijlen, ze hebben een zin.” (TLP-H, 3.144).²¹ Bij Gijsbers, Huijzer en Sietsma lezen we echter iets helemaal anders:

Namen zijn als punten, zinnen als pijlen, ze hebben betekenis. (TLP-G, 3.144)

Namen lijken op punten, zinnen op pijlen, ze hebben betekenis. (TLP-HS, 3.144)

De suggestie is nu dat het hebben van *betekenis* een zin zoals een pijl maakt. Maar waar het voor de hand ligt hoe de notie van *zin* betrokken kan worden op pijlen, is het een volstrekt mysterie hoe we dit moeten doen met de notie van betekenis.²² De suggestie dat het hebben van betekenis een zin zoals een pijl maakt, is niet informatief, maar nonsensicaal. Een nieuwe lezer — mijn excuses, maar deze kan ik niet laten liggen — zal eenvoudigweg niet weten van welk hout pijlen maken, en zal de analogie tussen zinnen en pijlen hoogstwaarschijnlijk negeren. Maar Wittgensteins analogie is er niet om te negeren, en vormt een terugkerend motief in de *Tractatus*.

Voor alle duidelijkheid: ik beweer niet dat het *punt* van de vergelijking tussen zinnen en pijlen in 3.144 reeds duidelijk is. Wat Wittgenstein doet, is de vergelijking introduceren, om ze vervolgens verder te ontwikkelen doorheen de *Tractatus*. Laat ons kijken hoe dit gebeurt. Om te beginnen speelt de vergelijking tussen zinnen en pijlen een cruciale rol in Wittgensteins bespreking van negatie:

Der Sinn einer Wahrheitsfunktion von p ist eine Funktion des Sinnes von p .

Verneinung, logische Addition, logische Multiplikation, etc., etc. sind Operationen.

(Die Verneinung verkehrt den Sinn des Satzes.) (TLP, 5.2341)

Wittgenstein brengt hier de noties van ‘negatie’, ‘omkering’, en ‘zin’ samen op een manier die volgens hem — doorheen de analogie tussen zinnen en pijlen — de notie van negatie als een *operatie* kan verhelderen. Het ontkennen van een zin (Satz), signaleert Wittgenstein, is zoals het omkeren van de zin van een pijl. Wat belangrijk is aan de omkering van de zin van een pijl, is dat dit een operatie is die gekenmerkt wordt door een vorm van externaliteit: zij wordt uitgevoerd *op* de pijl als dusdanig, en *dat* deze operatie wordt uitgevoerd, is geen kenmerk van de resulterende pijl zelf. Of de pijl ‘←’ nu bekomen is door omkering van de zin van ‘→’, of een driedubbele omkering van de zin van ‘→’, of een dubbele omkering van de zin van ‘←’, het blijft dezelfde pijl. Iets analoogs geldt volgens Wittgenstein voor negatie en de zin (Satz): “Dass in einem Satz die Verneinung vorkommt, ist noch kein Merkmal seines Sinnes ($\sim\sim p = p$)” (TLP, 4.0621). Dit is een kritiek op Frege en Russell, die allebei dachten dat de aanwezigheid van logische operatoren mee bepalend is voor de zin van de zin.²³ Dat dit niet het geval is, is één van de cruciale punten uit de *Tractatus*, dat verband houdt met wat Wittgenstein zijn fundamentele gedachte noemt, namelijk dat de logische constanten — in tegenstelling tot namen — niets *vertegenwoordigen* (*vertreten*) in de zin (TLP, 4.0312).

Bij zowel Gijsbers als Huijzer en Sietsma gaat dit verloren. Hun vertalingen van 5.2341 zijn dezelfde:²⁴

De betekenis van een waarheidsfunctie van p is een functie van de betekenis van p .

Ontkenning, logische optelling, logische vermenigvuldiging, enzovoort, enzovoort, zijn operaties.

²¹ In de Engelse vertalingen van Frank Ramsey en C.K. Ogden en David Pears en Brian McGuinness wordt ‘Sinn’ vertaald als ‘sense’, waardoor dezelfde connotatie (the sense of an arrow) aanwezig is. Ook Gilles Gaston Granger kiest in het Frans voor ‘sens’, waar de connotatie, denk ik, het duidelijkst is.

²² Ik wil hier niet beweren dat de notie van de *zin* van een pijl, waar ik hier de nadruk op leg, in het Nederlands erg alledaags is (in het Frans is ze dat wel, met uitdrukkingen als ‘sens unique’). Maar ze is er wel, in tegenstelling tot de notie van de betekenis van een pijl, waar niets mee aan te vangen valt. Wie een bepaalde wiskundige achtergrond heeft, kan hierbij denken aan de zin van een vector.

²³ In Frege gebeurt dit door de gedachte dat logische operatoren namen zijn van functies zijn die een eigen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ hebben. Bij Russell gebeurt dit door de gedachte dat proposities complexen zijn die mede opgebouwd zijn uit de logische operatoren die erin voorkomen.

²⁴ Het enige verschil is dat Huijzer en Sietsma ‘etc., etc.’ hebben staan in plaats van ‘enzovoort, enzovoort’.

(De ontkenning keert de betekenis van de zin om.) (TLP-G & TLP-HS, 5.2341)

Ook nu lezen we dat ontkenning een operatie is, en dat hierbij de betekenis van de zin ‘omgekeerd’ wordt. Alleen verliezen we nu de houvast om die notie van ‘omkering’ goed te kunnen kaderen. Het is nog de vraag of de lezer hier *überhaupt* de link zal leggen met de vergelijking tussen zinnen en pijlen, want er is niet zoiets als de ‘betekenis van een pijl’ die ‘omgekeerd’ kan worden. In het allerbeste geval zal de lezer zelf tot de hypothese komen dat Wittgenstein waarschijnlijk iets bedoelt zoals het omkeren van de zin van een pijl. Deze interpretatieve hypothese zal dan getoetst moeten worden aan wat Wittgenstein allemaal zegt over ‘betekenis’. Maar deze procedure draait de zaken om: veeleer dan dat de vergelijking tussen ‘betekenis’ en de zin van een pijl getoetst moet worden aan ons begrip van de notie van de ‘betekenis’ van een zin, is het Wittgensteins bedoeling dat de vergelijking tussen zinnen en pijlen net richtinggevend is *voor* ons begrip van de notie van de ‘betekenis’ (de *zin*) van een zin. Wanneer ‘Sinn’ als ‘betekenis’ wordt vertaald, gaat dit verloren, en raakt Wittgensteins vergelijking versluierd op een zodanige manier dat ze niet langer de hermeneutische functie kan vervullen die Wittgenstein voor ogen had.

Ook in zijn bespreking van het statuut van tautologieën en contradicties grijpt Wittgenstein terug naar de vergelijking tussen zinnen en pijlen:²⁵

Der Satz zeigt was er sagt, die Tautologie und die Kontradiktion, dass sie nichts sagen.

Die Tautologie hat keine Wahrheitsbedingungen, denn sie ist bedingungslos wahr; und die Kontradiktion ist unter keiner Bedingung wahr.

Tautologie und Kontradiktion sind sinnlos.

(Wie der Punkt, von dem zwei Pfeile in entgegengesetzter Richtung auseinandergehen.)

(Ich weiß z.B. nichts über das Wetter, wenn ich weiß, dass es regnet oder nicht regnet.) (TLP, 4.461)

De zinvolle zin spreekt iets uit over de wereld, en is daarom als een pijl met een welbepaalde *zin*. Door een situatie mee te delen, wijst een zinvolle zin ons erop hoe het met de wereld gesteld is. Zodoende kan de zin van de zinvolle zin omgekeerd worden door negatie: ‘het regent’ en ‘het regent niet’ hebben tegengestelde zin. Waar de ene zegt ‘dit en dit is het geval’, zegt de andere ‘eender wat is het geval, behalve dit en dit’. De tautologie, echter, is als het ware een poging om neutraal te blijven tussen twee tegengestelde zinnen: ‘het regent of het regent niet’. Maar dit betekent dat er niet langer sprake is van *zin*. De pijlen ‘→’ en ‘←’ hebben een zin, maar ‘↔’ is *zinloos*. Het is als een wegwijzer die bij een splitsing in beide richtingen wijst, en ons dus helemaal niets vertelt over welke kant we uit moeten.

Dit kan lijken op een nogal omslachtige manier om duidelijk te maken dat een tautologie niets meedeelt over de wereld. Maar er is hier meer aan de hand, en dit brengt ons terug naar mijn betoog uit de vorige sectie. De analogie tussen zinnen en pijlen verheldert niet alleen de manier waarop tautologieën niets zeggen, maar ook de verhouding tussen zinnen en tautologieën als dusdanig. Door de tautologie voor te stellen als een combinatie van pijlen die in tegengestelde richting wijzen, vestigt Wittgenstein opnieuw de aandacht op de manier waarop de tautologie ontstaat *vanuit* het combineren van zinnen, de manier waarop de tautologie een grensgeval is *van* de zin als een waarheidsfunctie van elementaire zinnen. We kunnen dit verbinden met de volgende passage:

Die Sätze der Logik demonstrieren die logischen Eigenschaften der Sätze, indem sie sie zu nichtssagenden Sätzen verbinden.

Diese Methode könnte man auch eine Nullmethode nennen. Im logischen Satz werden Sätze miteinander ins Gleichgewicht gebracht und der Zustand des Gleichgewichts zeigt dann an, wie diese Sätze logisch beschaffen sein müssen. (TLP, 6.121)

Dit idee van de tautologie als een evenwichtstoestand tussen zinnen kunnen we verbinden met het idee van de tautologie als een combinatie van tegengestelde pijlen. In de logische zin treffen we een

²⁵ Dit is een erg rijke passage. Ik kan hier slechts enkele specifieke punten aanhalen die aansluiten bij mijn betoog.

eigenaardig soort equilibrium aan — een equilibrium van *zin* — waarin verschillende zinnen gecombineerd worden op een zodanige manier dat hun zin zich opheft, zoals een aantal vectoren die de nulvector als som hebben. Dit vestigt opnieuw de aandacht op het feit dat de logische zin begrepen moet worden als een grensgeval van de zin als dusdanig, een grensgeval waarvan de mogelijkheid *intern* is aan de zin. Is een pijl ‘→’ gegeven, dan is *ipso facto* de mogelijkheid gegeven om zijn zin om te keren tot ‘←’ en deze twee te combineren tot de tautologische pijl ‘↔’. Zo ook met de zin: de tautologie, zo zouden we kunnen zeggen, staat niet naast of boven de zin, maar ligt vervat in de zin. Wittgenstein spreekt over de tautologie als het *substantiële middelpunt* (*substanzloser Mittelpunkt*) (TLP, 5.143) van de zinnen.

Er valt over dit alles uiteraard nog veel meer te zeggen. Wittgensteins conceptie van ‘Sinn’ is één van de moeilijkste onderwerpen uit de *Tractatus*.²⁶ Hier hoop ik enkel duidelijk te hebben gemaakt dat de vergelijking tussen zinnen en pijlen één belangrijk element vormt in Wittgensteins poging om zijn notie van ‘Sinn’ te verhelderen. In de nieuwe vertalingen wordt dit element echter verdoezeld, waardoor de lezer niet langer over dezelfde middelen beschikt om Wittgenstein te begrijpen.

Ik ga nu over naar mijn tweede argument waarom ‘Sinn’ beter als ‘zin’ kan vertaald worden, een argument dat draait rond de eenheid van de termen ‘sinvol’, ‘sinloos’, en ‘onsinnig’. Wordt ‘Sinn’ als ‘zin’ vertaald, dan krijgen we — zoals bij Hermans — de vertalingen ‘zinvol’, ‘zinloos’, en ‘onzinnig’, en blijft deze eenheid bewaard.²⁷ Wordt ‘Sinn’ echter als ‘betekenis’ vertaald, dan kan dit enkel doorgezet worden voor de eerste twee termen: ‘betekenisvol’ en ‘betekenisloos’. Er is geen Nederlands woord waarin ‘betekenis’ voorkomt dat kan dienen als vertaling voor ‘onsinnig’. Zowel bij Gijsbers als bij Huijzer en Sietsma wordt ‘onsinnig’ dan ook nog steeds als ‘onzinnig’ vertaald, waardoor een ontkoppeling ontstaat tussen het duo ‘betekenisvol’ en ‘betekenisloos’, enerzijds, en de notie van onzin, anderzijds. De manier waarop deze in het Duits onderling verenigd zijn rond de notie van ‘Sinn’, verdwijnt.

Het resultaat is dat het voor de lezer lijkt alsof er enerzijds een dichotomische tegenstelling is tussen ‘betekenisvol’ en ‘betekenisloos’, en anderzijds een notie van ‘onzinnigheid’ die op de één of andere manier binnen de contouren van die dichotomie gesitueerd zal moeten worden. Maar dit is het foute vertrekpunt. Vlak nadat Wittgenstein tautologieën en contradicties als ‘sinloos’ heeft bestempeld (TLP, 4.461), voegt hij toe: “Tautologie und Kontradiktion sind aber nicht unsinnig; sie gehören zum Symbolismus” (TLP, 4.4611). Zo contrasteert Wittgenstein zijn beschrijving van tautologieën en contradicties als ‘sinloos’ met zijn eerdere beschrijving van filosofische zinnen als ‘onsinnig’ (TLP, 4.003). In het Duits is onmiddellijk duidelijk dat de termen ‘sinloos’ en ‘onsinnig’ beiden in verhouding tot ‘Sinn’ moeten gedacht worden, en dat Wittgenstein dus een contrast maakt tussen twee fundamenteel *verschillende* manieren waarop het een zin aan ‘Sinn’ kan ontbreken: deze die kenmerkend is voor de zinnen van de logica (tautologieën en contradicties), en deze die kenmerkend is voor zinnen van de filosofie. Wittgenstein wil zo aantonen dat er geen eenvoudige dichotomische tegenstelling is tussen wat ‘sinvol’ is en wat *niet* ‘sinvol’ is: dat laatste laat open of een zin ‘sinloos’ dan wel ‘onsinnig’ is. Eén van de centrale opgaves in de *Tractatus*, is precies om het verschil tussen deze twee manieren waarop het een zin aan ‘Sinn’ kan ontbreken, helder te krijgen.²⁸

²⁶ Zie bijvoorbeeld James Conant, “Replies”, in *The Logical Alien*, ed. Sophia Miguens (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2020), 321-1028 (pp. 948-983) voor een goede uiteenzetting.

²⁷ Ramsey en Ogden hebben ‘significant’, ‘senseless’, en ‘nonsensical’, en doorbreken dus ook de eenheid. Pears en McGuinness passen dit terecht aan tot ‘with sense’ (of ‘has sense’), ‘senseless’, en ‘nonsensical’. In het Frans bij Granger vinden we ‘pourvu de sens’, ‘vide de sens’, en ‘dépourvu de sens’.

²⁸ Dat dit geen sinecure is, wordt aangetoond door de zogenaamde *Tractatus wars*, de bij momenten verhitte interpretatieve debatten die precies draaien rond de vraag hoe we de *aard* van de afwezigheid van zin in het geval van onzin moeten begrijpen. Zie Peter Hacker, “Wittgenstein, Carnap and the New American Wittgensteinians”, *The Philosophical Quarterly* 53 (2003): 1-23; Cora Diamond, “Logical Syntax in Wittgenstein’s *Tractatus*”, *The Philosophical Quarterly* 55 (2005): 78-89 voor een paradigmatische instantie van deze debatten, en zie James Conant and Silver Bronzo, “Resolute Readings of the *Tractatus*”, in *A Companion to Wittgenstein*, ed. Hans-Johann Glock and John Hyman (Chichester: Wiley-Blackwell, 2017), 175-195 voor een meer algemeen overzicht.

In de vertalingen, echter, lijkt Wittgenstein wel te vertrekken van een dichotomische tegenstelling tussen ‘betekenisvol’ en ‘betekenisloos’. Het wordt nu een stuk moeilijker om in te zien dat ‘onzinnig’ net als ‘betekenisloos’ intrinsiek gedacht moet worden in verhouding tot ‘betekenis’, als een tweede manier waarop het een zin aan betekenis (Sinn) kan ontbreken. ‘Niet betekenisloos’ impliceert dus *niet* ‘betekenisvol’, ook al wordt dit in de vertalingen sterk gesuggereerd. Zoals steeds wil ik niet beweren dat het onmogelijk is voor de lezer om tot de juiste conclusie te komen, maar wel dat het de lezer nodeloos moeilijk wordt gemaakt om Wittgenstein goed te begrijpen. Ook al is het gebruikelijk geworden om ‘Sinn’ bij Frege als ‘betekenis’ te vertalen, voor de *Tractatus* is dit de verkeerde keuze.

Nog een laatste illustratie. Een cruciale passage binnen Wittgensteins conceptie van onzin is: “Wir können einem Zeichen nicht den unrechten Sinn geben” (TLP, 5.4732). Wittgenstein wil hier een verbinding maken tussen zijn conceptie van ‘*unsinn*’ — die hij in de omringende passages bespreekt — en dit idee van een ‘*unrechten Sinn*’. Onzin, zo wil Wittgenstein duidelijk maken, betekent niet: verkeerde ‘Sinn’. Wat Wittgenstein hiermee ook precies wil zeggen²⁹ — in de vertalingen van zowel Gijsbers als Huijzer en Sietsma gaat zijn punt verloren: daar gaat het over ‘onzin’ enerzijds, en over het idee van een ‘verkeerde betekenis’ anderzijds. De lezer moet nu zelf achterhalen dat de ‘betekenis’ uit ‘verkeerde betekenis’ overeenkomt met de ‘zin’ uit ‘on-zin’, terwijl dit in het Duits onmiddellijk duidelijk is.

4. ALLEEN DE ZIN HEEFT ZIN

Ik heb twee argumenten gegeven waarom ‘Sinn’ beter als ‘zin’ vertaald kan worden. Maar er is nog een bijkomende, niet minder belangrijke reden. Er is immers ook die andere cruciale term ‘Bedeutung’, en het is dit woord dat het meest direct overeenkomt met ‘betekenis’ in het Nederlands. Indien ‘betekenis’ al gereserveerd is als vertaling van ‘Sinn’, wat dan te doen met ‘Bedeutung’?

Ik focus hier op de vertaling van Gijsbers, die ervoor kiest om ‘Bedeutung’ vaak ook met ‘betekenis’ te vertalen, net als ‘Sinn’. Slechts in een paar gevallen — hoofdzakelijk de gevallen waarin specifiek de ‘Bedeutung’ van namen aan de orde is³⁰ — gebruikt hij ‘referentie’ in plaats van ‘betekenis’. Ik zal eerlijk zijn: dit lijkt mij een noodlottige keuze die een goed begrip van de *Tractatus* bijzonder moeilijk maakt. Het onderscheid tussen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ is absoluut cruciaal, en is bij Gijsbers zo goed als verdwenen, wat alleen maar tot ernstige verwarring kan leiden. Hoe je ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ uiteindelijk ook vertaalt, het onderscheid tussen beide moet bewaard blijven.³¹

We zagen reeds hoe Wittgenstein de vergelijking tussen zinnen en pijlen gebruikte om zijn notie van de ‘Sinn’ van een zin te verhelderen, en hoe hij zinnen daarbij contrasteert met namen (TLP, 3.144). Namen benoemen, zinnen beschrijven. Deze eigenheid van de zin wordt verderop opnieuw bevestigd in een cruciale passage:

Nur der Satz hat Sinn; nur im Zusammenhang des Satzes hat ein Name Bedeutung. (TLP, 3.3)

Alleen de zin heeft zin. Dit is geen frivoliteit. Wat Wittgenstein in de *Tractatus* wil conceptualiseren met zijn notie van ‘Sinn’, is precies de specifieke logische aard van de zin, die *sui generis* is. Eén van de grootste fouten die we volgens Wittgenstein in de filosofie kunnen maken, bestaat erin om de eigenheid van de zin te miskennen, bijvoorbeeld door het fundamentele verschil

²⁹ Een kwestie die centraal staat in de bovengenoemde *Tractatus wars*.

³⁰ Maar ook, interessant genoeg, (TLP, 4.115).

³¹ Huijzer en Sietsma trachten dit te doen door ‘Bedeutung’ hoofdzakelijk als ‘verwijzing’ te vertalen. Dit lukt echter niet altijd, zie bijvoorbeeld (TLP-HS, 4.243). Indien ‘Sinn’ als ‘zin’ vertaald wordt, zoals bij Hermans, kan het onderscheid tussen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ wel volledig intact blijven. Als mijn argumenten kloppen, kunnen we Hermans’ vertaling dus niet zonder meer als achterhaald beschouwen.

tussen zin en naam te onderschatten.³² Dat is bijvoorbeeld de fout die Frege maakt, wanneer hij zinnen begrijpt als namen van het Ware of het Valse (TLP, 5.02), en die Russell maakt wanneer hij zinnen vereenzelvigt met complexen.³³

Wanneer Wittgenstein het heeft over zin (Sinn), heeft hij het altijd over *zinnen* (Sätze).³⁴ Nergens in de *Tractatus* schrijft Wittgenstein zijn notie van ‘Sinn’ toe aan tekens die geen zin vormen.³⁵ Sterker nog: ook wanneer Wittgenstein het heeft over wat zinloos of onzinnig is — over dat waaraan zin op een bepaalde manier ontbreekt — betreft dit altijd wat op zijn minst kan doorgaan als zin.³⁶ Een naam, bijvoorbeeld, is noch zinvol, noch zinloos, noch onzinnig, omdat zin hier eenvoudigweg niet aan de orde is. Het is interessant hoe dit in het Nederlands — indien ‘Sinn’ correct als ‘zin’ wordt vertaald — mooi naar voor komt: dat alleen de zin *zin* heeft, krijgt het aanschijn van een tautologie.³⁷

Deze eigenheid van de notie van ‘Sinn’ gaat volledig verloren in de vertaling van Gijsbers. Omdat hij ‘Sinn’ als ‘betekenis’ vertaalt, wordt in 3.3 nu gezegd dat alleen de zin betekenis heeft. In 3.3 zelf vermijdt Gijsbers nog de incoherentie door ‘Bedeutung’ als ‘referentie’ te vertalen:

Alleen de zin heeft betekenis [Sinn]; slechts in de samenhang van de zin refereert een naam [hat ein Name Bedeutung]. (TLP-G, 3.3)

Dit is echter slechts een doekje voor het bloeden. Gijsbers’ vertaling staat vol met passages waarin ‘Bedeutung’ wel als ‘betekenis’ is vertaald, *en* wordt toegeschreven aan wat geen zin is, in flagrante tegenspraak met 3.3. Bijvoorbeeld:³⁸

De uitdrukking heeft alleen in de zin betekenis [Bedeutung]. Elke variabele kan ook als zinsvariabele worden opgevat.
(Ook de variabele naam.) (TLP-G, 3.314)

³² Het fundamentele verschil tussen zin en naam — tussen beschrijven en benoemen — is in de *Tractatus* intrinsiek verweven met het fundamentele verschil tussen feit en voorwerp.

³³ Dit wordt mooi samengevat in een passage uit Wittgensteins notities: “Frege said ‘propositions are names’; Russell said ‘propositions correspond to complexes’. Both are false; and especially false is the statement ‘propositions are names of complexes’”. Zie Ludwig Wittgenstein, *Notebooks 1914-1916* (Oxford: Blackwell Publishing, 1979), 79.

³⁴ Ook wanneer het gaat over de zin van een *beeld* (TLP, 2.221), is het Wittgenstein te doen om het beeldkarakter van de zin.

³⁵ Wittgenstein heeft het wel over zaken als de zin van de wereld (TLP, 6.41) en de zin van het leven (TLP, 6.521), zoals een referent opmerkte. Nagaan hoe dit gebruik van ‘Sinn’ zich verhoudt tot de notie van de zin van een zin, valt buiten het bestek van dit artikel.

³⁶ Dit idee van iets dat doorgaat als drager van zin maar toch geen zin heeft, zit vevat in Wittgensteins notie van een ‘Scheinsatz’, die opduikt in (TLP, 4.1272, 5.534, 5.535, 6.2).

³⁷ In de vertaling van (TLP, 3.11) kunnen we dan zelfs spreken van de *zinszin* (Satz-Sinnes). Volgens mij zou Wittgenstein deze mogelijkheid in het Nederlands zeker uitgebuit hebben. Opmerkelijk genoeg wijst Gijsbers hier zelf op in een interview: “[Interviewer:] Een zin hoeft dus niet waar te zijn, maar moet wel over de wereld gaan. Allen dan heeft een zin betekenis. [Gijsbers:] ‘In de Nederlandse *Tractatus*-vertaling komt dat idee talig mooi naar voren: een zin moet zinnig zijn’”. Zie Alexandra van Ditmars, “De onzinnigheid van de filosofie”, *Filosofie Magazine* 1/2022 (2022): 27-31 (p. 30). Dat is helemaal juist, maar Gijsbers heeft het hier alvast niet over zijn eigen vertaling, waar ‘Sinn’ stevast als ‘betekenis’ wordt vertaald, en het woord ‘zinnig’ nergens opduikt. Ook zijn volgende opmerking over Hermans is dus enigszins ironisch: “Zo vertaalt Hermans dezelfde term soms wel op acht verschillende manieren. Terwijl Wittgenstein zijn woorden heel bewust kiest, het zijn bij hem een soort technische termen. Om te begrijpen wat hij wil overbrengen is consistentie in de vertaling heel belangrijk”. Zie van Ditmars, “De onzinnigheid van de filosofie”, 28. Dergelijke consistentie houdt niet alleen in dat steeds dezelfde vertaling wordt gehanteerd voor eenzelfde term — een principe waar Gijsbers zich inderdaad goed aan houdt — maar ook dat *verschillende* termen niet zomaar bijeen gegooid worden in de vertaling, zoals Gijsbers doet met ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’.

³⁸ Zie ook (TLP-G, 3.314, 3.323, 4.002, 4.241, 6.53).

Uitdrukkingen hebben dus ook betekenis. Dat namen uitdrukkingen zijn, wordt door de opmerking tussen haakjes ondubbelzinnig duidelijk gemaakt. Wittgenstein lijkt nu tegelijk te zegen: alleen zinnen hebben betekenis, namen refereren, uitdrukkingen hebben betekenis, namen zijn uitdrukkingen. Bovendien lijkt het alsof namen ook nog iets anders hebben dan betekenis — namelijk referentie — maar ook dat is een artefact van het feit dat Gijsbers twee verschillende vertalingen gebruikt voor ‘Bedeutung’. Zo treft de lezer een complete warboel aan waar geen touw aan vast te knopen lijkt. Voor iemand die de *Tractatus* voor de eerste maal openslaat — en dat lijkt me nog steeds het primaire doelpubliek van deze vertalingen — is het een quasi onmogelijke opgave om Wittgenstein nu nog goed te begrijpen.

Dit soort situaties herhaalt zich doorheen Gijsbers’ vertaling. Telkens opnieuw worden ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ samen gegooid op manieren die enkel tot ernstige verwarringen kunnen leiden. Ik bespreek nog een voorbeeld.³⁹

De betekenissen [Bedeutungen] van eenvoudige tekens [einfache Zeichen]⁴⁰ (de woorden) moeten ons duidelijk gemaakt worden, willen we ze begrijpen.

Maar met de zinnen maken we ons verstaanbaar. (TLP-G, 4.026)

Het ligt in het wezen van de zin dat deze ons een nieuwe betekenis [Sinn] kan meedelen. (TLP-G, 4.027)

In (TLP, 3.202-3.203) maakt Wittgenstein duidelijk dat deze ‘eenvoudige tekens’ niets anders zijn dan namen. In de vertaling van Gijsbers spreekt Wittgenstein hier dus expliciet over de betekenis van namen, wat opnieuw flagrant in tegenspraak is met wat (in de vertaling van Gijsbers) in 3.144 en 3.3 gezegd werd, omdat ‘Sinn’ daar ook als ‘betekenis’ is vertaald.

In Gijsbers’ vertaling lijkt Wittgenstein het volgende beeld te willen schetsen: zowel zinnen als namen hebben betekenis, maar in het ene geval moet de betekenis ons uitgelegd worden, terwijl we deze in het andere geval vanzelf begrijpen. Er is een gedeelde logische functie (betekenis) met een onderliggend epistemologisch verschil. Maar niets is minder waar. Waar het Wittgenstein om te doen is, is net het verhelderen van het fundamentele verschil *tussen* de logische functies van namen en zinnen — benoemen en beschrijven — dat Wittgenstein van meet af aan vooronderstelt, en dat vervat zit in zijn cruciale punt dat *alleen* de zin zin heeft, precies het punt dat in Gijsbers’ vertaling voortdurend tegengesproken wordt.⁴¹ Er is *geen* overkoepelende logische functie waarbinnen we vervolgens specifieke verschillen zoeken. Van meet af aan wil Wittgenstein met zijn gebruik van de term ‘Sinn’ de *sui generis* logische aard van de zin benadrukken.

Gijsbers schrijft in zijn verantwoording:

Maar in het algemeen gebruikt Wittgenstein *Bedeutung* niet op de wijze van Frege, ja, is voor Frege onderscheid in de *Tractatus* uiteindelijk zelfs geen plaats. In veel gevallen heb ik *Bedeutung* omwille van de helderheid met ‘betekenis’ vertaald, ook al is het woord daardoor niet meer van *Sinn* te onderscheiden. Waar Wittgenstein het specifiek over namen heeft, heb ik voor ‘referentie’ gekozen, in lijn met de terminologie die tegenwoordig standaard is. Ideaal is deze oplossing niet; maar ik troost mij met de gedachte dat de lezer bij twijfel de Duitse tekst bij de hand heeft. (TLP-G, 186)

Het is tekenend dat Gijsbers zich hier beroept op de parallelle tekst. Als Gijsbers echt meent dat deze nodig is, had hij dit duidelijker moeten aangeven, bijvoorbeeld door voetnoten toe te voegen aan een aantal belangrijke passages. Zoals de situatie nu is, kan de parallelle tekst slechts beperkt soelaas bieden. Ook al raadpleegt de lezer nauwgezet het Duitse origineel telkens er bij Gijsbers sprake is van ‘betekenis’, ‘verwijzing’, of ‘referentie’, nog steeds zal deze uitgaan van de kunde van de vertaler, en dus veronderstellen dat het feit dat zowel ‘Sinn’ als ‘Bedeutung’ als ‘betekenis’ zijn

³⁹ Zie bijvoorbeeld ook nog (TLP-G, 3.328, 4.442, 4.4661, 5.4732, 5.47321).

⁴⁰ Hermans en Huijzer en Sietsma vertalen ‘einfache Zeichen’ met ‘enkelvoudige tekens’. Deze notie wordt door Wittgenstein uitgelegd in (TLP, 3.3411). Daar blijkt dat deze wel degelijk in verhouding tot samengesteldheid begrepen moet worden, waardoor ‘enkelvoudig’ mij inderdaad een betere vertaling lijkt.

⁴¹ Een andere belangrijke verheldering van het verschil tussen namen en zinnen vinden we in (TLP, 3.21-3.221).

vertaald, een indicatie is van het feit dat deze termen in de passages in kwestie min of meer inwisselbaar zijn. Quod non.

Gijsbers merkt terecht op dat er in de *Tractatus* geen plaats is voor Freges onderscheid tussen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’. Maar hij lijkt hieruit meteen de conclusie te trekken dat er in de *Tractatus* geen plaats is voor *een* onderscheid tussen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’, zodat het niet zo erg is als beiden dezelfde vertaling krijgen. Maar de zaken liggen net omgekeerd: als we Wittgensteins kritiek op Freges onderscheid in één zin willen samenvatten, dan is het dat Frege dit onderscheid *nog niet scherp genoeg* heeft gedacht.⁴² Frege concipieert ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ beiden als iets dat toebehoort aan zowel namen als zinnen. Door te zeggen dat *alleen* de zin ‘Sinn’ heeft en de implicaties hiervan systematisch door te denken, transformeert en radicaliseert Wittgenstein het onderscheid dat Frege introduceerde, en dat in de *Tractatus* niet minder cruciaal is.

Only the sentence has sense: ‘Satz’, ‘Sinn’, and ‘Bedeutung’ in the new Dutch translations of Wittgenstein’s *Tractatus*

Sleutelwoorden: Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Vertalingen, Logica, Zin en betekenis

Keywords: Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Translations, Logica, Sense and meaning

Summary. I criticize three aspects of the new Dutch translations of Wittgenstein’s *Tractatus logico-philosophicus* by Victor Gijsbers (Boom) and Peter Huijzer and Jan Sietsma (Octavo). The first aspect is the translation of ‘Satz der Logik’ as ‘stelling van de logica’ (theorem of logic) by Huijzer and Sietsma. I argue that Wittgenstein wanted to do away with the association of logic with theorems à la Frege and Russell. Instead, his conception of logic revolves around tautological sentences such as ‘It is raining or not’, which no one would be inclined to call ‘theorems’. It is better to translate ‘Satz der Logik’ as ‘zin van de logica’ (logical sentence). The second aspect is the translation of ‘Sinn’ as ‘betekenis’ (meaning) by Gijsbers and Huijzer and Sietsma. I present two arguments why Hermans’ previous translation as ‘zin’ (sense) is better. The first concerns Wittgenstein’s comparison of sentences with arrows. The second concerns the unity of the terms ‘sinvol’, ‘sinlos’, and ‘onsinnig’. The third aspect, finally, is Gijsbers’ translation of ‘Bedeutung’ as ‘betekenis’, which causes the distinction between ‘Sinn’ and ‘Bedeutung’ to disappear in the translation. I argue that this distinction is central to the *Tractatus*: Wittgenstein employs his notion of ‘Sinn’ to characterize the sui generis nature of the sentence, as comes out in his statement that only the sentence (Satz) has sense (Sinn).

⁴² Zie Cora Diamond, “Inheriting From Frege: The Work of Reception, as Wittgenstein di dit”, in *The Cambridge Companion to Frege*, ed. Michael Potter and Thomas Ricketts (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 550-601 voor een relevante bespreking van Wittgensteins kritiek op Frege.